

A szükséglettől a tettig

Írta: Dr. Irk Ferenc

1. Általános megjegyzések

Minden, a bűnözést, ezen belül az egyedi bűnelkövetést megelőzni szándékozó elméletnek és gyakorlatnak régi igénye, hogy a bűncselekmények megvalósulását elősegítő tényezőket lehetőség szerint teljes körűen feltárja. (E tényezőket szokás az okok és a feltételek kategóriáiba sorolni.) Hasonlóképpen hosszú ideje fáradoznak a kutatók azon, hogy a tényezők közötti összefüggéseket is megismerjék. Az utóbbi 30–50 évben számos ilyen elméletet ismerhettünk meg. Ezek irányultságukat tekintve vagy főleg biológiai, vagy főként pszichológiai, vagy főként szociológiai teóriáknak nevezhetők. Ezekhez képest lényegesen kisebb azoknak az irányzatoknak a száma, amelyek valóban komplex elméletként kezelhetők. Ezt úgy értem, hogy képesek nemcsak az emberi viselkedést alapvetően három oldalról meghatározó tényezők összegyűjtésére, de a tényezők magyarázó értékelésére is.

Úgy gondolom, hogy egyrészt a rendszer- és a döntéselmélet, másrészt a társadalomtudományok több területén elért eredmények segítséget nyújthatnak egy ilyen újabb kísérlethez. Amennyiben ez sikerre vezet, a korábbinál bizonyosan jobban határozhatók meg a megelőzést célzó és arra leginkább alkalmas beavatkozási helyek és módok.

Tény, hogy tudásunk jelenlegi szintjén számos vonatkozásban a régi elvetésének helyessége inkább bizonyítható, mint a helyébe javasolt alternatíva, ahol – megfelelő tapasztalat hiányában – döntő szerep jut a hipotetikus érveléseknek. Sok összefüggés annyira áttételesen érvényesül, hogy azok ma legfeljebb logikai absztrakció útján, de empirikusan közvetlenül se nem vizsgálhatók, se nem igazolhatók vagy cáfolhatók. A következőkben én sem tehetek mást, mint a különböző tudományterületekről egybegyűjtött információk rendszerező elemzése útján kísérlem

meg egyrészt kiválasztani a legfőbb vizsgálandó csomópontokat, másrészt a felvázolt rendszerből bizonyos következtetéseket levonni. Nyilvánvaló, hogy ezek többségét magam is csak a valószínűség bizonyos fokán tartom elfogadhatónak. Egészen egyszerűen abból kiindulva sem lehet más eredményre jutni, hogy a problémák zöme a társadalom, az egyén szociális, szociálpszichés és kifejezetten pszichés területeit érintik. Mint ismeretes, e tudományterületeken a kísérletes vizsgálatok sem két esélyes (biztos-kizárt), hanem csak sztochasztikus következtetések, teóriák megalkotására alkalmasak.

A továbbiakban a *társadalom–egyén viszonylatában* kívánom ezeket az összefüggéseket vizsgálni. Elfogadva azt a felfogást, amely szerint az egyén környezetén keresztül társadalmilag determinált, arra teszek kísérletet, hogy a társadalom működésében tapasztalható zavaroknak az egyéni döntésben realizálódó visszatükröződését tetten érjem. Ennek az útnak a bejárását a valóban hatékony megelőzés érdekében elkerülhetetlennek tartom. Csak ily módon remélhető, hogy az említett két végpont közötti mechanizmust megértve a siker reményével lehessen bizonyos determinációs folyamatokba beavatkozni, szilárd láncszemeket szétszakítani, s új módon egybeforrasztani.

Bevezetőül a *társadalmi és az egyéni lét, valamint a tudat* fontos összefüggésére célszerű utalni. A három tényező minőségi különbségének lényegére hívja fel a figyelmet Lukács György, amikor így vall: A társadalmi lét akármilyen is önmagában véve – valójában az egyes ember egyéni tudatától függetlenül létezik, vele szemben nagymértékben önállóan meghatározó és meghatározott dinamikája van. Ezen mit sem változtat mozgalmassága, az egyéni tettek és szenvedések stb. sajtóságos szintézise, mert ezek ugyan – közvetlenül de csupán közvetlenül – az egyes ember tudatából indulnak ki, de okaik és következményeik jól láthatóan különböznek attól, amit az egyén közben gondolt, érzett és akart. Ha ez a szerkezet érvényes már az egyéni tudatra is, amely persze csak társadalmi összefüggésben jöhet létre, akkor minőségileg felfokozott mértékben érvényes ott is, ahol különféle egyéni aktusok egymással szétválaszthatatlanul összefonódva társadalmi mozgást eredményeznek függetlenül attól, hogy egyénileg támogatni vagy támadni kívánják-e egymást.¹

¹ Lukács Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. I. Történeti fejezetek. Magvető Kiadó, Budapest, 1976. 202. old.

Ezeknek az összefüggéseknek a kölcsönös egymásra hatása, a döntést befolyásoló elemek közötti kapcsolatok ma még nem kellően kidolgozottak. Nem áll rendelkezésünkre olyan modell, amely az egyén viselkedését befolyásoló tényezők (mint pl. a később tárgyalásra kerülő szükséglet, érdek, érték, kultúra, norma stb.) determinációs mechanizmusát akárcsak általánosságban bemutatná. Sőt, az egyes általánosan használatos kifejezések értelmezése sem egységes. A tisztánlátás – aminek egyik előfeltétele az egyértelmű fogalomhasználat – egyaránt fontos a bűnözéstudomány elmélet, valamint a hatékony megelőzés érdekében.

Az előadottakra tekintettel a bűnözés egészét szem előtt tartva próbálom meg a *társadalomra káros cselekvés determinációs modelljét* megalkotni. E kísérlet azért is fontos, mert az emberek zömében még csak fel sem merül, hogy a hibás döntés nemcsak a pszichés zavar, a nem megfelelő környezet következménye, hanem – a jelenséget statisztikusan kezelve – sokkal mélyebb, bonyolultabb társadalmi összefüggések, a bennük meglévő működési problémák visszatükröződése. A szakemberek mintegy 50 évre visszanyúló megállapításai ellenére szilárdan tartja magát a csak pszichés, ritkábban biopszichés emberkép. A társadalmi determinánsoknak az egyén magatartására gyakorolt meghatározó szerepe mintha a jelenségkörben teljesen háttérbe szorulna. Ennek pedig egyenes következménye, hogy a megelőzési kísérletek csak a közvetlen viselkedés megváltoztatására irányulnak – alig mérhető hatásokkal. Épp ezért tartom helyénvalónak, hogy a tett társadalmi determinánsainak rendszerét bemutassam. Ez valójában egyfajta szociáletikai modellalkotási kísérletet jelent. E helyütt nincs mód arra, hogy a tett szociálpszichológiai összefüggéseivel is foglalkozzam. Úgyszintén arra sem, hogy a döntés, a tett és a következmény viszonyának korántsem problémamentes kérdéseit érintsem.

Kiindulási alapként azt a megállapítást választom, amely szerint a *cselekvés szükségletet elégíti ki*. Ebből következően a bűnelkövetés a szükséglet egyfajta kielégítési módjaként kezelhető. A bűnelkövetést így (még a nemtevés formájában is) valamilyen cselekvéssel azonosíthatom. Ez a cselekvés ugyanakkor problémamegoldást is jelent, mivel ez az emberi szükségletnek egy fajtája. A felfogás a szocialista kriminológusok körében uralkodó nézetként kezelhető.² Szabó András – hangsú-

² Vö.: pl. *Kudrjavcev, V. N.*: A jogellenes cselekmények okai. Közgazdasági és

lyozva a közvetítő elemek feltárásának szükségességét – az összefüggést részletesen indokolja. Ebből a következőket emelem ki:²

– Igaz, hogy a szükséglet a cselekvők (esetünkben a bűnelkövetők) részéről gyakran semmiféle racionális indokkal nem támasztható alá. „A szükséglet azonban nem azonos a szükséggel, hiszen az ember szükségletei társadalmi közvetítésűek és ennek folytán szükségletévé válhat maga a cselekvés is.”

– A szükséglet minősítése (értékelése és hivatalos megítélése) semmit nem változtat a szükséglet tényleges létezésén.

– A szükséglet szoros kapcsolatban van az aktivitással, mégpedig oly módon, hogy az aktivitás teremt szükségletet, s eredményez újabb aktivitást.

– A közvetlen-természeti-biológiai szükségletek mellett ismeretes a társadalmi szükségletek fogalma is, amelyek tevékenységünk eredményei, s nem kiindulópontjai.

– A társadalmi szükségletek körében az emberi aktivitás keretében kialakult képességekből lesznek a szükségletek. Ezek már nem magyarázhatók a biológiai szükségletek mintájára.

– Bár a szükségletek előző magatartásokból származnak, mégis minden aktivitás szükségletnek felel meg.

– Mindebből következik, hogy a motívumok, indítékok dinamikus hajtóerői a szükségletek.

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a *szükséglettől a tettig vezető folyamat*nak elsődlegesen szociális és etikai vonzataira összpontosítsak. E megközelítéssel a tett magyarázó dimenzióit semmiképp nem kívánom a filozófia síkjára átvinni. A tethoz vezető utat tanulási folyamatnak tekintem. E folyamat fontosságát nem tagadva mégis lényegesnek tartom, hogy a konkrét cselekedetet a maga pillanatosságában megragadjam és a döntést meghatározó tényezők aktuális összefüggéseinek rendszerét – mögöttes tényként kezelve a tanulás folyamatát – felvázoljam.

Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 147. és köv. old.; Szabó A.: Bűnözés, ember, társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 104. és köv. old.; Vigh, J.: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 94. és köv. old.

² Vö.: Szabó A.: i. m. 1980. 105–110. old.

Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznom kell, hogy az emberi tevékenység társadalmi determináltsága ma már – legalábbis elvben – általánosan elfogadott. A viselkedés, a cselekvés, a tett (mint pszichológiai, szociológiai és jogi kategóriák) megítélésükkor azonban elsődlegesen etikai színezetűek. A normasértés ellen fellépő jog amikor a társadalom zavartalan működésének eszköze kíván lenni, minden alkalommal azt a legfontosabb célt tűzi ki, hogy a jogalkotó által legfőbbnek minősített normák érvényesülését – szükség esetén szankciók igénybevételével is – biztosítsa. Ennek az összefüggésnek a részletezésére a továbbiakban még visszatérek.

2. A társadalmi feltételektől az egyéni szükségletekig

Korábban elfogadtam és helytállónak tekintettem azt a nézetet, amely szerint a bűnelkövetés a szükségletkielégítés egyik formája. A megelőzésorientált kriminológia ebből az állításból törvényszerűen jut el ahhoz a kívánalomhoz, hogy a szükséglet meghatározó tényezőit megkísérelje felderíteni. (Hiszen ha a szükségleteket sikerül befolyásolni, ezzel együtt változás kell bekövetkezzen annak kielégítésében is.) Ezt megelőzően azonban szükségesnek látszik pontosan definiálni a szükséglet fogalmát.

A *szükséglet* valamely organizmusnak, emberi személyiségnek, szociális csoportnak, a társadalom egészének az az *állapota*, amely kifejezi függésüket lét- és fejlődésfeltételeik objektív tartalmától és úgy jelenik meg, mint *aktivitásuk* különféle formáinak *forrása*. Az emberi szükségletek specifikumát az emberi tevékenységek szociális természete, elsősorban a munka határozza meg.⁴ E meghatározás – amely egyidejűleg kielégíti a filozófiai, szociológiai és a pszichológiai definíciós igényeket – egyébként teljes mértékben egybeesik a korábban idézett kriminológusok fel fogásával. Természetesen csak azzal a megszorítással, hogy sem ők, sem én nem tekinthetjük a szükségletet az aktivitás egyetlen, hanem csupán egyik forrásának. Maga a szükséglet a meghatározásból adódóan értékközömbös ugyan,⁵ de – amint erről a későbbiekben még szó esik –

⁴ Filozófiai kislexikon 345. old.

⁵ Murányi M.: Társadalmi tudat, struktúra, funkció. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 55. old.

együttal értékteremtő kategória is. Csak a társadalom valós szükségletei tekinthetők valóban pozitívaknak, hiszen csak ezek lehetnek összhangban az értékekkel.⁶

Ilyen megközelítésben – tehát a társadalom érdekeit szem előtt tartva – beszélhetünk igazi és egyben pozitív előjelű és ál- és egyben negatív előjelű szükségletekről. Ez utóbbiakat nem-szükségleteknek is nevezhetjük. Más kérdés, hogy előfordulhat: a társadalom – saját, hosszú távú érdekeit figyelembe véve – a fejlődése szempontjából lényeges szükségleteit (pl. az értelmiség anyagi ellátottsága) nem ismeri fel, rosszul rangsorolja (pl. az élet védelmét a dologi javak biztosítása mögé szorítja) vagy objektíve (amint azt az utólagos elemzés során esetleg ki is lehet mutatni, be is tudjuk bizonyítani) rossz előjellel látja el (pl. mennyiség preferálása a minőség kárára). Láthatjuk tehát: olykor alapvetően különbözhet egyrészt az objektíve helyes, fontos, másrészt az akár társadalmi, akár egyéni szinten helyesként, fontosként megélt, tudatosult és rangsorolt szükséglet.

A szükségletekkel annál is inkább kell foglalkozni, mert ezek mind a személyiségben, mind a magatartás szabályozásában megalapozó szerepet töltenek be.⁷

Bábosik István idézi Uznadze-t, aki szerint a mozgások pusztán egymásutániségának átalakulása tartalmaz, valódi magatartássá mindenekelőtt a szükségletektől függ. A magatartás bármilyen megerősítése is szükségleteken alapul. (Ezúttal – és a továbbiakban is – természetesen már a szubjektíválódott, tehát a megélt szükségletről van szó.)

A szükséglet egyik lényeges jellemzője annak *felismertsége*. Témakörünk szempontjából ez a tudatosság alapvetően kétféle megközelítésből jelentős: a szükséglet alanyai és a kívülről szemlélő szempontjából. A kétféle megközelítés gyakran nem fedi egymást. Az eltéréseket több okra lehet visszavezetni. Így pl. arra, hogy az alanyok (emberek, csoportok, társadalom) nem ismerik fel a kívánatos cselekvéseiket megalapozó aktivitásuk kialakítására alkalmas, s épp ezért valós szükségleteiket. Épp így az is előadódhat, hogy az alanyok szükségleteiket szubjektíve hibá-

⁶ Murányi M.: i. m. 1980. 54. old.

⁷ Bábosik I.: Az erkölcsi tudatosság szerepe a magatartás szabályozásában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 33. old.

san ismerik fel.⁸ A valósként preferált (azaz az uralkodó vagy legalábbis annak deklarált) szükségletektől eltérő szükségleteikről úgy vélik, hogy értékt teremő és így realizálandó, kielégítése kívánatos és helyes. Hasonló a helyzet, amikor – megintcsak az objektív (azaz a kívülről történő) viszonyítással egybevetve – az alanyok a hibás cselekvéshez vezető szükségleteik ilyen jellegét nem ismerik fel.

A szükségleteket a *társadalom termeli*, és elosztási rendszerének megfelelően elégti ki. A szükséglet kielégítése szempontjából *alacsonyabb és magasabb rendű* szükségleteket különböztetünk meg. A magasrendű szükségletek (ilyenek: az intellektuális, az esztétikai, de főként a morális szükségletek) az alacsonyabb rendűek kielégítésének folyamatát is szabályozzák és így a magatartásnak csaknem minden területét, részmozzanatát befolyásolják. A pillanatnyilag felszínre kerülő egyéni szükséglet összekapcsolódik a saját én állandó, kikerülhetetlen, magasrendű szükségleteivel.⁹

A magasabb rendű erkölcsi szükségletek létrejötte is megkérdőjelezhető, ha nem zajlik le az értelmezés-tudatosítás. A szükségletek megjelenési formáiban lévő – és most említett – minőségi különbségek tudatosulásuk eltérő szintjeiből erednek. A szükségletek mindig az adott társadalom, réteg, csoport elvárásait fejezik ki.¹⁰

Nyilvánvaló, hogy az egyéni, a csoport, a réteg és a társadalmi szükségletek akkor tekinthetők kielégítőeknek, ha a teljes sorban a szükségletek összhangban vannak. Optimálisnak pedig akkor, ha a megélt egyéni szükségletek nemcsak a most felsorolt nagyobb közösségekével, de a társadalom hosszú távú érdekeivel is szinkronban állanak.

A társadalom szükségletei részint a termelés szintjében, részint a fogyasztás módjában jutnak kifejezésre. De ami ezúttal fontosabb: abban is, ahogyan a javak az emberek használatába kerülnek. „Egészen pontosan abban, hogy milyen társadalmi osztályok, csoportok a tárgyak milyen használatához jutnak, illetve más társadalmi osztályok milyen tárgyak (dolgok) használatához nem jutnak hozzá.” Ha viszont a társadalmi csoportra, sőt az osztályra jellemző, hogy milyen szinten hogyan

⁸ *Losonczy Á.*: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. 324. old.

⁹ *Bábosik I.*: i. m. 1975. 33. old.

¹⁰ *Bábosik I.*: i. m. 1975. 34–35. old.

és milyen sorrendben elégíthetik ki az emberek szükségletüket, akkor a társadalmi rétegek ellátottsági szintjében meglévő különbségekből megérthetjük a társadalmi különbségek mechanizmusát.¹¹

A szükségletek elemzésének kiindulópontja a *társadalom* mint konkrét-történelmi rendszer, amely különféle szükségletek kialakulását és fejlődését, kielégítésük tartalmát, módját és formáit *determinálja*.¹²

A magyar szociológiai kutatások eredményeit értékelve a következő, az egyén környezete felől érkező, ilyen szempontból tehát objektív *szükséglet-determinánsokkal* számolhatunk.¹³

- A népgazdaság termelési színvonalán alapuló, a termelésben, a bér- és árrendszerben kifejezésre jutó kínálat és lehetőség. (1)

- Az osztályhoz, réteghez tartozás szerinti részesedés az anyagi termelés szintjéből. (2)

- Az idő, amely a korábbi társadalmi struktúrák hatását mutatja. Ez részint a stathelyzet objektív és a szokások szubjektív visszahúzó erejét, részint a történelmi kielégületlenség beváltási lehetőségeit foglalja magában. (3)

- A szükségletekben végül visszatükröződik a dinamizmus és a változás igénye, amely reálisan vagy irreálisan a beérendő ideális életmód modellek vonzását jelentő példa irányába hat. (4)

Az (1) és a (2) alatt részletezett tényezőket tekintem a szükségletek *gazdaságilag és társadalmilag objektív*, a (3) és a (4) alatt tárgyaltakat pedig a szükségletek *társadalmilag és történelmileg objektív* tényezőinek. E feltetelekből szubjektívvá vált meghatározó erő a szükségletek tényleges determinánisa.

E modellhez a következő kiegészítő *megjegyzések* látszanak szükségesnek:

- A (3) pontban foglaltakat a múltból áthagyományozódott és jelen körülményeink között is ható tényezőkként szoktuk kezelni. Az utóbbi évtizedekben ugyan a szocialista országok többségében uralkodóvá vált a különféle (olykor kedvezőtlen) társadalmi jelenségeket (így a bűnözést is) nem a múlt „átkos öröksége” számlájára írni. Ez azonban nem jelentheti azt, mintha az évszázados elmaradottságnak az emberi tudatra,

¹¹ Losonczy Á.: i. m. 1977. 322-323. old.

¹² Filozófiai kilexikon. Kossuth Könyvkiadó, 1980. 345 old.

¹³ Vö.: Losonczy Á.: i. m. 1977. 497. old.

ezen keresztül a szükségletek felismerésére, azok kielégítési módjára való hatása jelen viszonyaink között tagadható volna. Ezt minden, történelmi szemléletet sem nélkülöző kutatás kellően hangsúlyozza. Azt is tévedés volna ugyanakkor feltételezni, hogy a múlt fogalmába ne kelle- ne – folyamatszemlélettel – beleépíteni szocialista társadalmunk ellentmondásaitól sem mentes, és olykor a felszabadulás előtti időkből eredő szükségletek kielégítését továbbra is akadályozó szabályozó rendszereit is.

– Az objektivitás hangoztatása nem jelenti azt, mintha ily módon a hatás csupán egyirányú volna. Ennek ellenkezőjét épp a korábban, a megelőzés feladatáról vallott nézet támasztja alá. Épp így hiba volna feltételezni, hogy az adott pillanatban meglévő értékrendszer, beállítódás és más, a továbbiakban részletezésre kerülő tényezők nem befolyásolják a szükségleteket. A determinációs főirányt tekintve azonban leszögezhető, hogy a szükséglet hatása meghatározóbb, mint a visszahatás.

Amint az a későbbiek során még részletesen elemzésre kerül, a szükségletek döntő *hatást gyakorolnak* az egyén értékrendszerére,¹⁴ célstruktúra formájában való megjelenésük folyományaként az (élet) célra,¹⁵ a cselekvési kör szélessége és a tényleges választási lehetőségek által is befolyásoltan az érdekekre,¹⁶ továbbá a beállítódásra és a motívumra.¹⁷

A tettek minősítésének alapja épp az, hogy miképp valósul meg a szükségletek helyes kielégítése. Az objektíve (mint említettem: általában csak utólag értékelhető) és a szubjektíve társadalmilag deklarált, valamint az egyén által szubjektíve megélt szükségletek, továbbá ezek egyéni kielégítési módja számos dimenzióban kerülhet a társadalomtudós figyelmének előterébe. Hogy csak néhányat említek: létezhet az objektíve és társadalmilag is pozitívként deklarált szükségletek szubjektíve helyes kielégítése (mint egyik véglet), pozitívnak tartott szükségletek helytelen módon való kielégítése, objektíve és társadalmilag is helytelennek nyilvánított szükségletek kielégítése (mint másik véglet). A kielégítés

¹⁴ *Murdányi M.*: i. m. 1980. 54. old.; Halbwachs-t idézi *Vitányi I.*: Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981. 115 old.

¹⁵ *Heller Á.*: A szándéktól a következményig. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970. 238. old.; *Murdányi M.*: i. m. 1980. 42. old.

¹⁶ *Murdányi M.*: i. m. 1980. 47. old.; *Heller Á.*: i. m. 1970. 238. old.

¹⁷ *Bábotk I.*: i. m. 1975. 58–30. old.

az utolsó esetben a dolog természetéből következően az értékelést végző társadalom, illetve annak reprezentánsa részéről is csak helytelen lehet.

Az előbbiek figyelembevétele azért lényeges, mert társadalmunk jelenlegi körülményei között a társadalmi-gazdasági feltételek, az életkörülmények igen jelentős és – történelmi összehasonlításban – nagyon gyors változáson mennek át. Ez magával hozza részint a régi szükségletek újraértékelését, részint új szükségletek is születnek. Ezek következményeként jelentősen átalakul az egyén, és így a szükséglettől a tettig terjedő szükségletkielégítő mechanizmus is. Új körülmények új viselkedési szokásokat, normákat teremtenek. Ezek elsajátítása, bennsővé tétele olykor mind a társadalom egésze, mind az egyes egyének számára fontos, ugyanakkor nehéz feladat.

A bűncselekmények jelentős részét munkavégzéssel összefüggő tevékenység során követik el. Ezért fontos a *szükséglet és a munka* viszonyáról is röviden szólni. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a munkaeszközök használatához szükséges készségek elsajátítása az egyén számára a kultúra normáinak elsajátítását jelenti. A társadalom fejlődésével párhuzamosan az ember munkafunkciói egyre inkább az alkotás, az irányítás és ellenőrzés irányába fejlődnek. Lényeges továbbá rámutatni arra, hogy a munka az ember számára *létszükséglet*. De nem maga a munkavégzés, a munkatevékenység a létszükséglet. A munka pusztán eszközzé válik az ember egyéb létszükségeinek kielégítése céljából. A munka az egyetlen olyan életszükséglet, ami nem célszükséglet. Az emberek nagy része nem dolgozna, ha e nélkül is biztosítva lenne a megélhetése.¹⁸ Heller Ágnes szerint a munka az emberi gyakorlat széles mézején az alapvető, minden más gyakorlati tevékenységet léteivel meghatározó elem. A munka legfőbb eleme – ami pl. megkülönbözteti a játéktól, a szórakozástól – az objektívalódás. A munkatevékenységben az emberi gondolatok, célok, képességek, készségek az embertől függetlenné válnak. A munka olyan tárgyasulás, amely a társadalom és az egyén létszükségeinek kielégítése szempontjából szükséges.

Heller Ágnes – sok más szerzővel egybehangzóan¹⁹ – felhívja a figyel-

¹⁸ Heller Á.: i. m. 1970. 352. old.

¹⁹ Vö.: Veres P. hozzászólása. Gondolat Kiadó, 1936.; Riesman, D.: A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 384. old.; László-Bencsik S.: Tör-

met arra is, hogy a fejlett társadalomban a munkások jelentős része elidegenedett a munkájától. Ennek gyökere – miként arról a Kommunista párt kiáltványából értesülünk – abban van, hogy „a proletárok munkája a gépi berendezés terjedésével és a munkamegosztással elvesztette minden önálló jellegét és ezzel minden vonzerjét a munkás számára. A munkás a gép pusztá tartozékává válik...²⁰ Társadalmi fejlettségünk jelenlegi szakaszán ismerősként hangzik a marxi megállapítás, amely szerint a munkás csak munkáján kívül érzi magát önmagánál, tehát csak ilyenkor érzi magát embernek. Kevés azoknak a száma, akik akárcsak arra is képesek, hogy munkájukat élethivatássá harcolják ki.²¹

Losonczy Ágnes az előbbi megállapításokat kutatási eredményeivel is bizonyítja: a munkával való azonosulás aránya különösen az alacsonyabb rétegzett egyéneknél (ipari segédmunkásoknál 13,4%, szakmunkásoknál 34%) alacsony. De még az elégedettség érzése sem elsősorban a munkára, illetve annak ellenértékére vonatkozik, hanem olyan tényezőkre, mint a munkahelyi közérzet (barátok), a kis távolság az otthontól, továbbá, hogy munkája nem követel felelősséget.²²

Kutatásokkal bizonyítható ugyanakkor az is, hogy a tudás, a szakismeret, valamint a munkatársak általi elismerése stabilitást jelent az egyén számára, ami nemcsak szellemi, de emocionális kötődést is jelent, s a munkavégzés biztonságának érzetével jár együtt. A leglabilisabbak minden értelemben azok, akik szakmailag tapasztalatlanok, ön- és mások becsülésében alacsony szinten vannak, szakmájukhoz a legkevésbé kötődtek, akik folyton a kívánt hely megszerzésére törekcsenek.²³

Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy „a tartós marginalitást vagy a tartós bizonytalanságot az emberek szocializált szervezete nehezen viseli el, s a labilitásból mindig valamilyen stabil kiformalódás irányába törekednek. Ha másra nincs mód, „stabilizálják a labilitást” – pontosab-

ténelem alulnézetben. Szépirodalmi Kiadó, 1973. 308. old.; *Mester Á.-Vértes Cs.:* Körmikrofon. RTV-Minerva, 1979. 76. old.; *Kapitány Á.-Kapitány G.:* Értéktrend-seink. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 230. old.

²⁰ MEM válogatott művek I. kötet. 143. old.

²¹ *Heller Á.:* i. m. 1970. 350. és 355. old.

²² *Losonczy Á.:* i. m. 1977. 581–582. old.

²³ *Losonczy Á.:* i. m. 1977. 698–699. old.

ban valamilyen társadalomtól eltérő, marginális szituációt választanak és abban rögzítik létformájukat, ehhez igazítják értékeiket..."²⁴

Úgy vélem, immár nem szükséges sem különösebben hangsúlyozni, sem indokolni, hogy a munkával való azonosulás az egyén szituatív viselkedése pszichikus determinánsainak egyik leglényegesebbike. Többek között erre vezethető vissza, hogy azok az emberek, akik szubjektíve (és ez igen lényeges) – a munkában (legyen az a munka-vagy a szabadidő tartamán belül) – *önmegvalósítást* látnak, érznek, hisznek stb., azok sokkal inkább eleget tudnak tenni a munka szituatív követelményeinek.²⁵ Nyilvánvaló, hogy ez az önmegvalósítási érzet elsődlegesen az egyén kulturális nívója által determinált. Az iskolai végzettség, a képzettség, a rétegnormák megszabják azt a határt, amelyen belül az egyén helyzetét meg tudja élni, viszonyítani tudja környezetéhez. A különböző kulturáltságú szinteken, az eltérő réteghelyzetű csoportok, egyének esetében más-más tevékenység jelenti az önmegvalósítást, a sikert, a kielégülést, csakúgy, mint a munkával való azonosulás hiányát.

Már itt szükségesnek látszik említést tenni arról, hogy számos, a cselekvő embertől független, nem működő vagy rosszul funkcionáló és később még részletezésre kerülő „külső” szabályozó is elősegíti részint az illuzórikus szükségletek valósként való megélését, részint bizonyos szükségletek ki nem elégítését. Ezek olykor közvetlenségükből adódóan jól felismerhetők. Máskor azonban eltérő irányultságukból eredően a véletlenség látszatát keltik vagy általánosan nem is felismertek.

A determináló társadalmi viszonyok nem közvetlenül hatnak az egyéni szükségletre. A társadalmi viszonyokat minden egyes ember külön-külön meg kell hogy élje. A valóságjelenségek szubjektív visszatükrözésében, feldolgozásában az egyént *mindenkori környezete* segíti. A közvetítés annál intenzívebb, minél közvetlenebb ez az interakciós kapcsolat. Azonban már ez a fajta közvetítés is az objektív valóságnak a most közvetítőként kezelt csoport korábbi információira, tapasztalataira épülő szubjektív visszatükröződése. E tükör szinte soha nem torzításmentes. Fontos feladat tehát megtalálni azt a tényezőt, amely a tükörben az ob-

²⁴ Losonczi Á.: i. m. 1977. 704. old.

²⁵ Vö.: *Irk F.: A gondatlan bűnözés oksági kérdései. Kriminológiai és Kriminológiai tanulmányok 20. kötet. 1983.*

jektív valóságot a szubjektum által megélt valósággá kódolja át. Ez a *kultúra*, amely ily módon a társadalmi viszonyok és az egyéni szükségletek közötti *közvetítő kategóriaként* kezelhető.

Egyes felfogások szerint a kultúra lényegében az absztrakció egyik fajtája, típusa. Benne egyesülnek a társadalom eltérő tagjainak közös cselekvésformái. Éppen ezért a kultúra kifejezés alatt azokat a magatartásformákat kell érteni, amelyek – hagyományos tartalmuk következtében – a társadalom mindegyik tagja számára azonos jelentőségűek.²⁶ Ez a felfogás jól példázza a társadalom egyneműségéről alkotott téves eszméket. Az uralkodó osztály kultúrája és a társadalom többi rétegének kultúrája, azok kölcsönös értékelése közé egyenlőségjelet tesz.

Quensel a cselekvéshez vonatkoztatott rendszer elemzése során a szociális és a materiális részstruktúra mellett a kulturális struktúrának biztosítja a legnagyobb szerepet.²⁷ Parsons arra hívja fel a figyelmet, hogy a személyiség és a társadalmi rendszer kapcsolatának elemzésekor a kulturális tradíciót igen fontos értékelni, mivel az az egyén minden akciójának irányultságában jelentős szerepet játszik. A kultúra mint rendszer közvetítő szerepet játszik a személyiség és a társadalom között, de semmiképp nem azonosítható az egyéni és a társadalmi kultúra.²⁸

A kultúra leglényegesebb jellemzője azonban nem az előzőekben említett különbségekben, hanem abban lelhető fel, hogy kapcsolatot terem a múlttal, a hagyományokkal. Ez legszemléletesebben abban fejeződik ki, hogy a jelenlegi életmód az új értékek mellett magában foglalja az előző nemzedékek által felhalmozott régi értékeket is. Az emberek életmódjában megnyilvánuló történelmi hagyományok megmaradnak, megerősödnek, s az egyéni és közösségi cselekvésekben érvényesülnek.²⁹

David Klein is rámutat arra, hogy a kulturális alapok a régmúltban

²⁶ *Becker, H. S.: Aussenseiter; Zur Sociologie abweichenden Verhalten. Fischer Verlag, Frankfurt/M. 1973. 71. old.*

²⁷ *Quensel, St.: Sozialpsychologische Aspekte der Kriminologie. Handlung, Situation und Persönlichkeit. Enke Stuttgart, 1964. 72. old.*

²⁸ *Parsons T. és tsai: Some Fundamental Categories of the Theory of Action. In: Parsons, T.-Shils, E. A. (Ed. by): Toward a General Theory of Action. Harper and Row Publishers, New York 1962. 3-29.*

²⁹ *Móna Gy.: Életmód a szocializmusban. In: Farkas, E. (szerk.): Marxista etika. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 152-155. old.*

gyökereznek, s ezek az érték meghatározó tradíciók – különböző területekre lebontva – ma is döntő mértékben hatnak.³⁰

Marxista megítélés szerint kultúra az a közvetítő elem, amelynek során az egyén kapcsolatot tart fenn a társadalommal. Józsa Péter szerint a kultúra mindazon ismeretelemek, értékek, reflexek, szellemi és érzelmi beidegződések, viselkedési modellek és sémák, szokások és hiedelmek összessége, amelyeket a személyiség az öt felnevelő közegben, a szocializáció folyamán, részint – az érintettek és a külső szemlélő számára is – megfigyelhető módon, részint észrevétlen módon magába szív. Az így értelmezett kultúrának a munkaerő kölcsönügy része, mint a pénzzel való bánni tudás, az, hogy betartja-e valaki az elemi higiéniai szabályokat ugyanúgy beletartozik, mint az, hogy betartja-e a korrektség elemi szabályait az emberekkel való érintkezésben, az, hogy az emberek hogyan tudnak bánni korunk mindennapi berendezéseivel, ugyanúgy szerves eleme, mint az esztétikai alkotásokhoz vagy a közügyekhez való viszony.³¹

Nem lehet nem tudomásul venni, hogy ezek a hatások társadalmi rendszerünkben is érvényesülnek, s egyes társadalmi rétegek számára különösen megnehezítik a jelen gyorsan változó körülményeihez való alkalmazkodást. Pártos Ferencnek az ipari szakmunkástanulók körében végzett vizsgálata hívta fel a figyelmet olyan ellentétekre, mint az ország nyugati és keleti végéből kollégiumba került gyermekek kulturálódása közötti különbségek. A győri kollégium növendékei hónapok alatt elsajátították a városi viselkedési szabályokat. A szabolcsi gyerekeket viszont a mosdó, a WC, az evőeszközök használatára kellett megtanítani. A harmadéves gyerekek is inkább használták a fogkefét fésűnek, mint fogkefének.³² Ilyen előzmények után érthető, ha a kutatók erősen kifogásolják a fizikai munkások alacsony műveltségi színvonalát. A kevésbé képzett ember a felgyorsult technika századában emiatt is sokkal több konfliktussal találja magát szemben, mint műveltebb társai.³³

³⁰ Klein, D.: Some Social Characteristics of Accident Victims. Traffic Safety 1974/4. 9–10., 34–36. old.

³¹ Józsa, P.: Kód – kultúra – kommunikáció. Népművelési Propaganda Iroda, 1978. 8. old.

³² Pártos F.: Az ipari szakmunkástanulók világa. Szociológia 1978/1. 85–99. old.

³³ Andács J.: Technikai fejlődés – változások a fizikai munkások képzettségi színvonalával szembeni követelményekben. Szociológia 1975/1. 62–83. old.

A jelen munka nem kíván behatóan foglalkozni a különböző társadalmi rétegek deviációs szerepével. Az előzőekből azonban egyértelműen kitűnik, hogy a kulturális hatások értékelésekor meg sem lehet kerülni ezt a problémát. Rétegspecifikusan eltérő gondokkal állunk szemben, s ugyancsak kulturálisan magyarázható a különböző társadalmi rétegek nagyban eltérő részvétele a deviációs cselekményekben. Erre behatóbb magyarázatot az értékek és az érdekek tanulmányozása után kaphatunk.

3. A szükségletektől az érdekekig

Korábban már szó esett arról, hogy a szükségletek a tettet nem közvetlenül, hanem bizonyos közvetítőkön keresztül regulálják. A szabályozás – miként erről még szó lesz – természetesen nem egyirányú. A közvetítők egyrészt egymásra is hatnak, másrészt jelentős a visszahatás. Így a szabályozó és szabályozott elemek szerepcseréjének tényét nem hagyhatjuk a továbbiak során egyetlen pillanatra sem figyelmen kívül. Arra is utalnom kell, hogy az egyéni magatartás társadalmi determinálódásán kívül a két végpont közé beékelődő elemek fő szabályozási iránya ma még nem eléggé bizonyított. Ilyen befolyásoló tényezők lehetnek az érdekek. Fogalmával, szerepével többirányú megközelítésben célszerű megismernünk.

Az *érdek* az egyén vagy közösség (osztály, társadalom) célirányuló viszonya szükséglete tárgyához. Az érdek alapja az ember létfeltételeitől való függősége. Az érdek az embernek abban a céltudatos tevékenységében jut kifejezésre és valósul meg, amellyel érdekeinek tárgyait termeli, birtokba veszi és elsajátítja. Az emberi pszichikumban az érdek úgy nyilvánul meg, mint cselekvést irányító akarati impulzus. Ha pedig tudatosá válik: mint motívum, szándék, tudatosan kitűzött cél. A szociológia az érdeket úgy fogja fel, mint a nagy társadalmi csoportok és az egyes emberek tevékenységének mozgatóerejét, amelyekben azok társadalmi viszonyai visszatükröződnek.³⁴ Heller Ágnes ezt abban a tömör definícióban adja meg, amely szerint az érdek valamely társadalmi szükséglet le-

³⁴ Etikai kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 60 old.

hetőségekhez képest optimális kielégítése.³⁵ Lényeges még, hogy az érdek nem az egyén tudatának és akaratának terméke. Azok az objektív társadalmi viszonyok hozzák létre, amelyek megfelelő irányt adnak az ember akaratának és cselekvésének.³⁶

A megfogalmazás alapján kitűnik, hogy az érdeket egyrésztől közvetlenül a szükségletekkel azonos társadalmi-környezeti determinánsok, másrésztől maguk a szükségletek alakítják. Az érdek hathat akár nem tudatosult, akár tudatosult formában, ez utóbbi esetben a motívum, a szándék, a célkitűzés megalapozója.³⁷ A szükségletek az érdekekben manifesztálódnak, ezeken keresztül érvényesülnek.

E megközelítés lényegében egybevág azzal az állásponttal, amely szerint az érdek az elosztás szférájában (az előnyserzés-hátrányszennvedés mechanizmusa keretében) jelentkező szükséglet,³⁸ amely – mint indíték – nem egyszerűen a szükségletből, hanem a szükséglet kielégítését meg meghatározó adott szervezeti-társadalmi szituációból ered.³⁹ Az érdek – mivel nem közvetlen indíték a cselekvésnek – egyéb motívumok útján érvényesül.⁴⁰ Értékelhetőségük ugyancsak érvényesülésük során történhet meg.⁴¹ Fontos jellemzője, hogy stabil szükségletek mellett is gyorsan változhat.⁴² Az érdek mindezek szerint úgy is definiálható mint céltudatos szükséglet.⁴³

Az érdekek csakúgy, mint a szükségletek, önmagukban értékközömbösek. Értékelhetőségüket az a tevékenység adja, amely révén érvényesítjük őket. Mivel érdekeinket különböző módokon érvényesíthetjük, „ez

³⁵ Heller Á.: i. m. 1970. 42. old.

³⁶ Filozófiai kislexikon, Kossuth Könyvkiadó, 1980. 90. old.; Lásd még erről Huszár T.: Gondolatok a munkaerkölcsekről. Magvető Könyvkiadó, 1982. 191–192. old.; Tamás A.: Vázlat a jogról, mint sajátos társadalmi technikáról. Jogtudományi Közlemény 1983/8. 513–519. old.

³⁷ Kudrjavcev, V. N.: i. m. 1982. 147. old.

³⁸ Murányi M.: i. m. 1980. 47. old.; Losonczi Á.: i. m. 1977. 324. old.

³⁹ Héthy L.–Makó Cs.: Munkások, érdekek, érdekegyeztetések, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978. 57. old.

⁴⁰ Héthy L.–Makó Cs.: i. m. 1978. 271. old.; Kudrjavcev, V. N.: i. m. 1982. 155. old.

⁴¹ Murányi M.: i. m. 1980. 55. old.

⁴² Héthy L.: Az üzemi demokrácia és a munkások. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 307. old.

⁴³ Heller Á.: i. m. 1970. 238. old.

a tevékenység csökkentheti vagy növelheti egész életvitelünk partikularizációját, közelítheti személyiségünk önmegvalósítását a nembeli szintjéhez – vagy távolíthatja attól.”⁴⁴

Az érdekek megítélése kapcsán visszautalok a szükségletek objektivitásáról és felismertségéről mondottakra. Arra, hogy a szükségletekkel azonosan az érdekek felismerése, helyesként való megélése során az egyén a környezetével nem mindig van összhangban. E helyütt is érvényesül az az objektív tény, hogy a cselekvési kör szélessége nagymértékben függ a tényleges választási lehetőségektől.⁴⁵

Az érdekek érvényesítése során számos, a szükségletek és a következőkben tárgyalandó értékek körében is jelentkező objektív jelenség tudatosulhat. Ezúttal csak arra utalok, hogy az érdekek gyakran ütköznek egymással, s kölcsönösen át is fedhetik egymást. Az érdek érvényesítése szempontjából pedig korántsem közömbös, hogy az ütköző (társadalmi-csoport-egyéni) érdekek esetén a magasabb vagy az alacsonyabb rendű érdekek kerülnek-e inkább érvényesítésre.

Az értékekről alkotott és később még részletezésre kerülő helytelen felfogás elősegítheti többek között azt, hogy az egyének, rétegek nem ismerik fel az objektív érdekeiket, s helyettük másban látják azt. Ilyenkor vélt érdekekről beszélünk. A vélt érdek emiatt hamis tudati jelenség, amelyet viszont jórészt objektív tényezőkre vezethetünk vissza. Az egyéni érdekek – amelyeknek hierarchiájában természetesen a környezet szerepe egyáltalán nem kezelhető másodrendű tényezőként – az egyén tudatában szubjektív mozgató erőként működnek és ezt nevezzük *érdekeltségnek*.⁴⁶ Az előző fejtegetés után nem szükséges különösképpen bizonygatni, hogy az egyéni érdekeltség szubjektív felfogása nem mindig esik egybe ugyanazon érdek objektív vetületével.⁴⁷

Az érdekek számos *bűncselekmény* körében csupán közvetett szerepet

⁴⁴ Murányi M.: i. m. 1980. 55. old.

⁴⁵ Losonczy Á.: i. m. 1977. 489. old.; Szabó A.: i. m. 1980. 112. old.

⁴⁶ Vö.: Heller Á.: i. m. 1970. 43–44. old.

⁴⁷ Vö.: Klockars, C. B.: *The Contemporary Crises of Marxist Criminology*. In: *Criminology* 1976. 477–515. old.; Mester Á.–Vértes Cs.: i. m. 1979. 66. old.; Huszár T.: i. m. 1982. 200. old.; Lahti, R.: *The Utilization of Criminological Research in Finnish Criminal Law Reform*. IX. Nemzetközi Kriminológiai Kongresszus, Wien, 1983.

játszanak. Mégpedig azért, mert maguk a cselekvések gyakran csupán valamely cél elérésére irányuló szándék eszközcselekményei. A bűncselekmény megvalósulása esetén akár az érdek érvényesítésével elérhetőnek tűnő cél tartalmában, akár az érdekérvényesítés módjában, akár mindkettőben található hiba, méghozzá a négyféle variációs lehetőség bármelyike szerint.

4. A szükségletek, az érdekek és az értékrendszer összefüggései

Amíg a szükségletek és az érdekek körében domináns szerephez jutnak a társadalmi, tehát szociológiai determinánsok, addig a most részletezésre kerülő értékek kérdésköre elsősorban az etika körébe tartozik, és mint látni fogjuk: szorosan összefügg az emberi cselekvéssel, a tettel.

Mind tömegjelenségi, mind egyedi szinten az értékek elemzése, hatásmechanizmusainak ismerete segít megérteni a tudati tevékenység, a cselekvés, a tett később részletezésre kerülő működésének pszichés mechanizmusait. Mivel ez is valójában nagymértékben szociológiai színezetű kategória, az összefüggések ismerete segítséget nyújthat nemcsak a tett megértéséhez, de a hibás tett megelőzése érdekében kifejtendő erőfeszítések sikeréhez is.

Az *értékek* a környező világ objektumainak speciálisan társadalmi meghatározottságai, amelyek kifejezik a tárgyak pozitív vagy negatív jelentőségét az ember és a társadalom számára. A szubjektumhoz, azaz az emberhez való viszonyukban az értékek az érdekek tárgyai, tudata számára pedig mindennapi tájékozódási pontok szerepét töltik be a tárgyi és a társadalmi valóságban. Az ember különböző gyakorlati viszonyait jelölik a környező tárgyakhoz és jelenségekhez.⁴⁸

Murányi szerint⁴⁹ „az értékek nem mások, mint eszmeileg egzisztáló „minták”, amelyekhez mintegy viszonyítjuk, „hozzámérjük” a teleologikus alapjellegű tevékenység különböző paramétereit az anyagi jellegű objektívációtól kezdve az eszmei objektívációkon át egészen azokig az em-

⁴⁸ Filozófiai kislexikon i. m. 1980. 92. old.

⁴⁹ Murányi M.: i. m. 1980. 53. old.

beri tulajdonságokig, amelyek ezeknek az objektivációknak a létrejöttében közvetlen vagy közvetett szerepet játszanak. Vagyis érték egyrészt csak ott keletkezhet, ahol kialakul az objektivációkat eredményező teleologikus tevékenységszerkezet (a társadalmi tevékenység, a munka), másrészt csak ott, ahol kialakul e tevékenység szubjektív oldala: a célkitűzőképesség, a teljesítménymotiváció, a teljesítmények társadalmi értékelése s az ezeket biztosító eszmei bázis, a társadalmi tudat.”

A tettek, döntések indítékai után kutatók számára elsőrendű fontosságú az *erkölcsi értékek* tanulmányozása. Az értékek e köre alatt azokat az érzelmeket, készségeket, erkölcsi tulajdonságokat és tetteket értjük, amelyeknek aktuálisan vagy potenciálisan erkölcsi tartalmuk van. Ide számítjuk az érzelmeket, amelyek ugyanannál az osztálynál, embernél jelentőségükben is különböző tartalmakra vonatkozhatnak. De ide tartoznak a pszichikai készségek csakúgy, mint az összes pozitív tartalmú erkölcsi tulajdonság. Ezek megítélése azonban erősen osztály-, illetve rétegspecifikus.⁵⁰ Mégpedig abból a törvényszerűségből fakadóan, hogy az erkölcsi értékek meghatározott társadalmi osztályok érdekeit és szükségleteit tükrözik.⁵¹ Ebből nyilvánvalóan következik, hogy az erkölcsi érték elsősorban az erkölcs tartományában helyet foglaló érdekeket és szükségleteket fejezi ki.⁵² Murányi természetesnek tartja, hogy végső fokon a társadalom alapvető szükségletei határozzák meg az értékek geneziséjét és az értékrendek történelmi változásait. „Csak az válhat értékké, amire – vagy pontosabban, aminek konkrét megvalósulási törekvése – a társadalomnak az adott időben valamilyen módon szüksége van.”⁵³ Ugyanígy vélekedik Halbwachs.⁵⁴ Az érdekek és az értékek összefüggé-

⁵⁰ Heller Á.: i. m. 1970. 281–298. old.

⁵¹ Etikai kislexikon i. m. 1967. 88. old.; lásd még: Cernkovich, St. A.: Evaluating two Models of Delinquency Causation. Criminology Vol. 16. No. 3. (1978) 335–352. old.

⁵² Vö.: Szabó A.: i. m. 1980. 21–122. old., valamint az ott szereplő Heller Á. idézeteket. Lásd még Huszár T. i. m. 1982. 400. old.; Rozsnyai E.: Az erkölcsi érték objektivitásáról. Társadalmi Szemle 1984/12. 78–86. old.

⁵³ Murányi M.: i. m. 1980. 53. old.

⁵⁴ Idézi Vitányi I.: i. m. 1981. 54. old.; ugyanitt lásd az érték szociológiai fogalmával kapcsolatos részletes értékelést.

seiben Hankiss Elemér⁵⁵ csakúgy mint Losonczi Ágnes⁵⁶ vallják, hogy a gyakorlatilag preferált érdekek értékeremtő kategóriák.⁵⁷

A szükségletek, az érdekek és erkölcsi értékek e szoros kapcsolata teremti meg azt a már jelzett lehetőséget, hogy az etika körében kidolgozott érték kategóriák, dimenziók rávetíthetők legyenek a másik két determinánsra is. Előbb azonban még néhány törvényszerűség bemutatását tartom fontosnak. Így azt, hogy a szükségletek kielégítését szolgáló életcél igen fontos szerepet játszik az egyéni értékrend determinálódási mechanizmusában. Az egyén „értékháztartását” jelentős mértékben befolyásolja a szükségleteket termelő szféra, azon belül is különösen a szükségletek determinánsai közé sorolt tényezők közül az (1)–(3) alattiak. Azaz: – elsősorban materiális – létfeltételek, a tényleges társadalmi elosztás csakúgy, mint a réteghez tartozás és a korábbi társadalmi struktúrák hatása a legjelentősebb. A múlt hatásai és a jelen valósága az értékeket tartalommal töltik meg. Szerepet játszanak az értékfunkciók működésében, ezúttal már egy konkrét döntés során is. Legjelentősebb hatásuk azonban az értéktartományoknak konkrét értékekkel való elhatárolásában van. A szükségletekkel gyakran egybekapcsolódva (de nem szükségképpen azokon keresztül) alakítják ki a valamely cselekvés megvalósulási módjánál oly fontos értékhierarchiát.⁵⁸ Végül utalni kell arra, hogy az egyén értékrendszere egységes és oszthatatlan. Épp emiatt csak azokkal az értékekkel gazdálkodhat, amelyek saját értéktartományaiban helyet kaptak.

Alapvető különbség állapítható meg a szubjektumban egyik részről mélyen rögzült, másik részről a nem stabilizálódott értékek magatartás-

⁵⁵ Hankiss E.: Megismerés és értékelés. Valóság 1974/1. 25–36. old.

⁵⁶ Losonczi Á.: Az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek változásai. Szociológia 1980/1. 53–61. old.

⁵⁷ Az érdek és érték viszonyáról lásd még: Heller Á.: Hipotézisek egy marxista értékelmélethez. I. rész: Magyar Filozófiai Szemle 1970/5. 759–790. old.; Kolin P.: Kulturális invariánsok – gondolatok az érték geneziséről. Kultúra és közösség 1977/1. 34–49. old.; Kaplány Á.–Kaplány G.: i. m. 1983. 123. old.; Köpeczi B.: Műveltség és minőség. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 119. old.; Kunszabó F.: Itt alkotni, teremteni kell. Magvető Kiadó, 1983. 123. old.

⁵⁸ Hankiss E.: Az igazságosságról (a társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről). Magyar Filozófiai Szemle 1976/4. 535–573. old.

reguláló funkciói között. A szubjektíve magasabb rendüként rögzült értékek – értékkonfliktus esetén – a szituatív hatásoknak jobban ellenállnak és kevésbé szorulnak az alacsonyabb rendüként minősített értékek közé. Ehhez ugyanis előbb a fixálódott beállítódás megváltoztatására van szükség. Ebből következően általában nem fordulhat elő, hogy valamely szituáció hatására a szilárdan értékként és nem-értékként rögzült tartományokban csere következzen be. Mindez nem zárja ki, hogy bizonyos szituációkat az egyén oly módon éljen meg, amelyek eredményeként egyes tényezők hirtelen fontossá váljanak számára, s így az értékek sorrendiségében változás álljon be. Maga a megélés, a helyzet szubjektív képzete, tükröződése pszichésen bizonyos, korábban elutasított vagy a rangsorban hátrahelyezett értékek preferálását, más értékek háttérbe szorítását vagy a nem-értékek tartományba helyezését eredményezheti.

Az értékeket – elsősorban Hankiss Elemér⁵⁹ és Lőcsei Pál⁶⁰ munkássága alapján – négy fő *dimezió*ban vizsgálhatjuk: az értékhordozók (1), az értékfunkciók (2), az értéktartományok (3) és az értékhierarchia (4) dimenzióban.

(1) Az *érték*hordozók vagy ezek gyűjtőfogalmai az értékmezők az értékek tulajdonképpeni forrásai. Ilyenek: a gyermekkor, a saját család, az anyagi lét, az egyén viszonya önmagához, az emberekhez, a munkához, a munkahelyhez, a nem munkajellegű tevékenységhez. E körben dől el, hogy a társadalmisult embert környezete milyen értékekkel (nem-értékekkel) látja el. A környezet jelentősen befolyásolja azt is, hogy milyen induló programot biztosít az egyénnek az értékhierarchikus rangsorolást illetően. Mind az értékmenységben, mind a rangsorolásban (ami tulajdonképpen az értékháztartás minőségét jelenti) később is jelentős befolyást gyakorol. E szerint az egyén értékháztartása hármas viszonyítási rendszer eredménye.⁶¹ Ezek a következők:

- a társadalmi értékrendszer (hozott értékek),
- a társadalmi valóság (a vonatkozási csoportok által közvetített értékek),

⁵⁹ Hankiss E.: Értékszociológiai kísérlet. Népművelési Propaganda Iroda, 1976.

(a)

⁶⁰ Lőcsei P.: A házasságromlás problémái. Szociológia 1977/2. 165–189. old.

⁶¹ Hankiss E.: i. m. 1976. (a) 109. old.

– a saját életpálya (múltbeli tapasztalatok, jövővel szembeni elvárások által kialakított értékek).

(2) Az *értékfunkciók* szerint beszélhetünk cél-, eszköz-, közösségi szabályozó, pragmatikus szabályozó, negatív vagy gátló értékekről és nem-értékekről. E körben kitüntetett szerep jut egyrészlől a célértékeknek, másrészlől a nem-értékeknek. Az elsőként említetteket az értékforrások egyrészlől, a szükségletek által realizálni kívánt cél másrészlől meghatározzák abban a vonatkozásban, hogy az egyén által választott célérték mennyiben esik egybe a társadalmilag preferálttal.

Elsősorban a szükségletekre alapozott *életcél* domináns szerephez jut az értékrend determinációs láncában,⁸² hiszen valamely (akár közeli, akár távoli) cél elérése mindenképpen értéket jelent az egyén számára. Az természetesen egyáltalán nem kizárt, hogy a szubjektíve helyesnek vélt, objektíve viszont rosszul felismert vagy fel nem ismert szükséglet és érdek rossz célkitűzést determinált, olyan értékpreferenciát eredményezett, amely ellentétes az objektív megítéléssel. A szükségletek és az érdekek által megerősített értékrendnek belső motivációs ereje van a cél kitűzéséhez vezető úton.

Tudjuk, hogy mind a túlságosan távolira, mind a túlságosan közelre kitűzött életcélok kedvezőtlenül hatnak az egyén egész értékháztartására.⁸³ Különösképp zavart okozó lehet az életcélkitűzési képtelenség, mert az adott döntésnél szerephez jutó *célérték* elválaszthatatlan az egyén által kitűzött életcélától. A célérték pedig meghatározza az eszköz-, a pragmatikus szabályozó és a gátló értékek egész rendszerét.⁸⁴

Témakörünkben igen lényeges kiemelni, hogy a közösségi szabályozó értékek valójában azonosak a *normákkal*.⁸⁵ Amennyiben ezek az értékek nemcsak hivatottak szabályozni a közösséget, de ezt teszik is: a norma a *szokás* szintjére van emelve,⁸⁶ s hatása a beállítódásra (mind az

⁸² Hankiss E.: i. m. 1976. (a)

⁸³ Hankiss E.: i. m. 1976. (a) 111. old.

⁸⁴ Lásd még Kaufmann, A.: A döntés tudománya. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1975. 96. old.

⁸⁵ Hankiss E.: i. m. 1976 (a) 64. old.

⁸⁶ Vö.: Heller Á.: 1970. 295. old.

impulzív mind az objektívált döntéshez vezető úton, a viselkedés irányának folyamatában) jelentős.⁶⁷

Érdeemes röviden megvizsgálni a *szokás és a norma* kapcsolatát is. Itt abból kell kiindulni, hogy a szokásoknak két alapvető jellegzetességük van: legalább egy embercsoporton belül általánosan elterjedtek és ott, ahol elterjedtek, kötelező érvényűek. A szokás kötelező érvényéből az következik, hogy egy társadalomban vagy egy osztályban kialakult szokás valamely egyénnel szemben akkor norma, ha az egyén számára még nem vált szokássá.⁶⁸ Ennek megfelelően lehet a szokásokat és normákat három különböző kategóriába sorolni: a bizonyos osztály-, illetve rétegérdekeket, a társadalmi (össztársadalmi) érdekeket és az emberiség egyetemleges fejlődésére vonatkozó érdekeket kifejezésre juttató szokásokra és normákra.⁶⁹

Sajnos, ebből a szemléletből szinte logikusan következik az a felfogás, amely szerint a bűncselekmények elkövetéskor is az egyén magatartását egészében mindenképp a környező valósághoz, a társadalomban uralkodó magatartásformák és szabályok tiszteletben tartásához való viszonyulás határozza meg. Amennyiben a személy kellő előrelátást tanúsít, úgy képes és köteles elkerülni magatartásának káros következményeit – véli a büntetőjogász.⁷⁰ Ezt a leegyszerűsítő szemléletet haladja meg Kudrjavcev, amikor rámutat: a társadalom uralkodó magatartási szabályaival ellentétes káros hagyományok és szokások azt eredményezhetik, hogy a lakosság egy részének gondolkodásmódja, ideológiája és kultúrája, valamint a jogtudat alacsony szintje szociálpszichológiai ellentmondásba kerül a jog elveivel.⁷¹

Szabó András viszont felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlődésével kialakult a tevékenységeknek egy olyan strukturált viszonyrendszere, amelyben az eligazodást az erkölcsi normák és értékek már nem segítik elő. A magatartásszabályozás irányát ebben

⁶⁷ Vö.: *Goffmann, E.*: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat Kiadó, 1981. 243. old.

⁶⁸ *Heller Á.*: i. m. 1970. 47. old.

⁶⁹ *Heller Á.*: i. m. 1970. 70. old.

⁷⁰ *Szerebrjakova, V. A.*: Izucsenyije pricin nyeosztorozsnüh presztuplenijjy protivy licnosztyi. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1967/6. 75–79. old.

⁷¹ *Kudrjavcev, V. N.*: i. m. 1982. 179. old.

a körben is megszabja egy sor társadalmi érték. Ezek azonban csak a magatartás orientálására, tendenciájának jelzésére képesek. A konkrét helyzet konkrét szabályára nézve semmi közelebbi támaszt nem adnak. Példaként idézhetők a közlekedési szabályok.⁷²

(3) Az értékmezőkben, az értékforrások körében ható tényezők játszanak domináns szerepet az *értéktartományok* feltöltésében. Ilyenek: a biológiai, a szexuális, az érzelmi, az intellektuális, a gazdasági, a társadalmi, a kulturális és a morális értékek tartománya.⁷³

(4) Az osztályozás utolsó szempontja az értékhierarchia szerinti megkülönböztetés. Eszerint beszélhetünk magasabb és alacsonyabb rendű értékekről.⁷⁴

Ismert olyan csoportosítás, amely abszolút elsőbbséget ad az ún. *alapvető értékeknek*. (Heller szerint ilyenek: az igazságosság, a becsületesség és a humanizmus). Ezek az értékek hierarchiájának élén állnak. Utánuk következnek a magasabb és alacsonyabb, viszonylag alapvetőbb és kevésbé alapvető értékek. Igen lényeges, hogy ezek az értékek koronként és osztályonként eltérőek, ezért állandósult rangsor nem állítható fel közöttük. Minden korban vannak olyan értékek, amelyek vagy mint gyakorlati értékek (a szokásban), vagy mint érték-követelések (az elvont normákban) általánosan elterjedtek.

Az értékrendszer egyazon ember számára sem mindig azonos. Nemcsak az adott társadalom adott osztályához tartozó ember osztályának értéknek elfoglalt helyétől függ, hanem attól is, hogy az érték milyen konkrét viszonyok között jelenik meg, továbbá az embertől is, akinek ez az erkölcsi érték csak egyik tulajdonsága. Az egyes embert alapvetően befolyásolják nemcsak társadalma, de még inkább osztálya, rétege értékei is. Ugyanakkor az egyén sohasem azonosul teljesen sem a társadalom, sem valamely osztály általános értékhierarchiájával.

Ha az egyént az általános és az egyes egységeként fogjuk fel, jól észrevehető, hogy az egyes egyén értékítéletében visszatükröződik a különös (osztály, réteg), valamint az általános (az egyetemes emberi érték) tartalma. Így található meg az egyedi erkölcsi ítélet kritériumának

⁷² Szabó A.: *A bűntett és büntetése*. Gondolat, 1979. 304. old.

⁷³ Lőcsel P.: i. m. 1977.

⁷⁴ Hanklss E.: i. m. 1974.; Hanklss E.: i. m. 1976. (a)

helyessége vagy helytelensége. Az egyes ember amikor ítéleteket alkot egy döntéshozatal előtt, mindig így jár el.

Itt szükséges felhívni a figyelmet az értékhierarchia sajátos működésére a mindennapi életben. Ennek lényege, hogy a hierarchia és az értékin-tenzitás ellentétes irányú hatást fejt ki. A magasabbrendű értékek inten-zitása az alacsonyabbrendűekhez képest kisebb. Ez az oka annak, hogy a kívánattal ellentétben ez utóbbiak kerülnek előtérbe, míg az előb-biek igen gyakran háttérbe szorulnak. Ez a megállapítás általános érvé-nyű és független attól, hogy az értékek konkrét hierarchiája függvénye a gazdasági és politikai rendszernek, s hogy állandó kölcsönhatásban van a kor uralkodó ideológiájával.

Röviden említést kell tenni a szubjektív (erkölcsi) *szükséglet*ről, ame-lyet Heller Ágnes egybekapcsol az erkölcsi *érdekek*kel, valamint az *érték*-kel. A szubjektív szükséglet más megközelítésben céltudatos szükséglet. Az erkölcsi érdek az egyes individuumnak az össztársadalmi normákhoz vagy szokásokhoz való viszonyából fakad. Erkölcsi jónak pedig azt ne-vezzük, amikor az egyes ember úgy elégti ki erkölcsi érdekét, hogy az általa helyesnek elismert normákat és szokásokat realizálva ezzel saját individualitását megőrzi, megvalósítja és gazdagítja.

Az ember cselekedetei során – mint erkölcsi lény – a másik ember er-kölcsei szükségletét elégti ki. Azonban minden embernek más a jó és nincs két azonos ember, akinek azonos az értéksorrendje. A jót ugyan-akkor objektív kategória szerint is lehet kezelni: amikor egy adott osztály átlagának a jóról alkotott fogalmát állapítjuk meg. Ekkor az osztály ural-kodó szokásairól és normáiról van szó.⁷⁵

Utalni kell arra, hogy a (2-4) dimenziókban szereplő értékek (az egyes dimenziókon belül természetesen) változtatják funkciójukat, helyüket. Az adott pozíció elfoglalása ismét csak két tényező együttes hatásának következménye. Egyik oldalról dominál a múlt meghatározta viszonylagos stabilitás. Tekintettel azonban arra, hogy a tett nem légtérben való-sul meg: a szituáció hatására is az említett dimenziók tartalma (át) ren-deződhet.

Heller Ágnes igen plasztikusan fejezi ki az *értékek* lényegét a döntést megelőző választás irányából. Egyrészt leszögezi, hogy a választás er-

⁷⁵ Vö.: Heller Á.: i. m. 1970. 238., 244–245., 293., 295., 297–298., 305. old.

kölcsi tartalma nem okvetlenül a szükségszerűség felismerésének függvénye. Másrészt viszont rámutat arra, hogy ez az erkölcsi tartalom függvénye annak, hogy a választó ember, választásának tartalmában szükségszerű értékeket választott-e. Szükségszerű értékeknek azok az értékek tekinthetők, amelyek bizonyos időpontban kialakulnak, majd belefolyanak az emberiség fejlődésébe.⁷⁶

Nyilvánvaló, hogy az egyes ember értékítéletét legközvetlenebbül a saját rétegenkénti értékítélete határozza meg. A rétegnormák képezik legközvetlenebbül alapját az adott réteghez tartozó egyén értékítéletének. Helytelen tehát az a felfogás, amely az adott egyén döntésének helyességét vagy helytelenségét kizárólag az általános szintű érték tartalom helyességéhez vagy helytelenségéhez viszonyítja. A kulturális kondicionáltság szoros kapcsolatot jelez az értékkel.⁷⁷ Ismételtén utalni kell Losonczy Ágnes megállapítására. Helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy ez történelmileg igen erősen rögzült és a történelmi kényszerből fejlődött ki. E felfogás alapján pontosan levezethető, hogy a paraszti megszokás miért nem ismeri az önkíméletet. Azért, mert évszázadokon keresztül ennél sok mindent jobban kellett kímélni: a jószágot, a tárgyakat vagy akár az ételt. Ami anyagilag megfogható, az fontos, azt óvni kell, de egészen a közelmúltig az embernek saját magát kellett legkevésbé óvnia, mert ezzel lehetett a legkevésbé törődni.⁷⁸ Ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet arra, hogy a különböző társadalmi rétegekhez eltérő magatartási értékek társulnak. Így a paraszti származású mezőgazdasági segédmunkások legfontosabb értékei a szorgalom, a becsület, a tisztesség, a munkaetika. Az ipari segédmunkásokhoz az anyagi célok, az anyagi feltételek megszerzésének fontossága társul, mint legfontosabb értékek, s a munka nem mint erkölcsi követelmény jelentkezik, hanem mint a fennmaradás kényszerű és egyetlen lehetséges módja.

Az előzőek alapján nem kétséges, hogy az erőteljesen rétegspecifikus értékek igen szoros összefüggést mutatnak a múlttal, az előző generáció vagy generációk által átadott értékrendszerekkel. A jelenlegi érték tartalom, értékrend tehát alapvetően három dimenzióban érzékelhető: az

⁷⁶ Heller Á.: i. m. 1970. 101. old.

⁷⁷ Vö.: Cernkovič, St. A.: i. m. 1978.; Fukász Gy.: A munka kultúrája. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983. 81. old.

⁷⁸ Losonczy, Á.: i. m. 1977. 409-420. old.

adott, a hozott és az előrevetített értékrendben. Mindháromban döntő szóhoz jut a szükségletek és a lehetőségek viszonya. Kriminológiai szempontból igen lényeges az a megállapítás, hogy „ahol az anyagi-társadalmi feltételek nem értek meg és bizonyos szükségletek a tudat szintjén mégis felmerültek, ahol nincs mód ezek kielégítésére a feszültségek feloldásán keresztül, ott jön létre a frusztráció, amely a társadalom tudatos felszíni rétege mögött munkál.” Nem a feszültségben van tehát a hiba (az ösztönző erő is lehet), hanem abban, hogy e feszültség feloldódására nincs reális lehetőség. Fontosnak látszik legalább jelzésszerűen utalni arra, hogy a jelenlegi értéktartalmat nagymértékben meghatározza a hozott értékrend. Ez az értékrend pedig nemcsak az általános kulturális színvonalban meglévő aránytalanságokat mutatja, de – itt nem részletezhetően – az ugyancsak „hozott” s megrögzült tudatban és értékszemléletben is megnyilvánul. Elég, ha ismét az anyagi javak egyes rétegek értékrendszerén belül előkelő, az emberi élet értékének pedig utolsó helyezésére utalok.⁷⁹

Feltehető a kérdés: Miért kell ezzel a kérdéssel minden megközelítésben foglalkozni? Azért, mert az érték, az értékrend (központi kategória lévén) számos más döntéstermináló tényezőt is befolyásol. Így az értéktartalomnak, értékrendnek – mint jeleztük – van előrevetített képe is. Ez nem egyszerűen a jövő képe, hanem a tudatosult vagy a spontánul előretörekvő változások akarata, amely már úgy rendezzi az értékeket, hogy azokból kibontakozhassék a megvalósítható, a megvalósítandó jövő. Olyan irányított belső-külső tendenciáról van itt szó, amely az értékeket és a magatartást a jövőből vagy valamilyen ideálisnak tartott másik társadalmi környezetből átvett és követett értékek vonzása alapján formálja.⁸⁰

Az értékek helyes vagy helytelen tudatosulása bizonyos egyének, csoportok, rétegek, osztályok vagy akár egész társadalom tudatában meghatározza a társadalmi kategóriák hozzáállását az objektíve helyes vagy helytelen érdekeihez.

Mindezek után szükséges arról is szólni, hogy az értékrendszernek

⁷⁹ Vö.: Losonczi, Á.: i. m. 1977. 59., 257., 277., 284., 288., 409–410., 419., 500., 532., 533., 684., 692. old.

⁸⁰ Losonczi, Á.: i. m. 1977. 692. old.

mely elemei játszanak domináns szerepet a *devianciában*? A leglényegesebb, hogy az egyént a kitűzött életcél túlzottan nagy távolsága irreális szükségletek kielégítésébe hajszolhatja, s ez esetben az értékrendszer és a döntés közötti determinációs kapcsolatrendszerben számos hiba keletkezhet. A (3) és a (4) dimenzió együttes elemzése során megállapítható, hogy a bűnelkövetők körében különösen szembetűnő a társadalmilag elfogadott, tehát uralkodó értékek hiánya, az értékhierarchiában pedig a hibás rangsorolás. Jelentős mértékben ezekkel a negatívumokkal magyarázható a hibás döntés, a nyomában járó helytelen cselekvés, s a rossz döntéssel elindított, a negatív következményekre vezet(het)ő folyamat. A múlt hatása (a társadalmi-közösségi múlté csakúgy, mint az egyéné) kiemelkedő szerepet játszik mind a stabilan kialakult értékrendszerre, mind arra a folyamatra, amelyet valamely szituáció hatása idéz elő az értékek átrendezésében. Az aktuális döntés háttérben meghúzódó érték-hierarchiát elsődlegesen az értékmezők tartalma dönti el.

Mai, hivatalosan – különböző módon és területen – deklarált és preferált értékrendszerünk többszörösen is ellentmondásos. Hiú ábránddá vált az a remény, hogy néhány év vagy akárcsak egypár évtized elegendő arra, hogy a múltból csak a helyes, a jó kerüljön megőrzésre, az objektív lét által meghaladott értékek, normák továbbélése megszűnjék. Világosan látnunk kell, hogy a múlt – számos módosuláson, fejlődésen átjutva, megtisztulva – kedvezőtlen jelenségeivel együtt a jelenben makacsul tovább él. Sőt, épp a változás hatására korábban nem ismert problémák is előálltak. Többek között emiatt is e rendszerből hiányzik az értékek egyensúlya, azaz a társadalom által az egyén felé, s az egyén felől a társadalom felé közvetített értékek megfelelősége.⁸¹

Ebből a szempontból különösen súlyos probléma, hogy háttérbe szorul az egyén értékháztartását nagyban befolyásoló és a magasabb rendű értékek zömét tartalmazó *kulturális értéktartomány*. A kulturális szint elmaradottsága ugyanis nemcsak gazdasági nehézségeink forrása,⁸² hanem a társadalmi beilleszkedési zavaroknak is egyik előidézője. A kulturális értékek mezeje nemcsak a többi értéktartomány egyéni oldalról való feltöltését szabályozza, nemcsak meghatározó abban, hogy az egyén az ér-

⁸¹ *Löschel, P.*: i. m. 1981.

⁸² *Vitányi, I.*: Hol az új kultúra? *Élet és Irodalom*, 1984/25. 1 és 4. old.

tékfunkciók és az értékhierarchia dimenzióiban hogyan rangsorol, de a jövőre vonatkozóan döntő szerepet játszik abban, hogy az értékháztartás tulajdonosa milyen feladatot lát el környezetében, mint értékforrás. Nem kevésbé lényeges, hogy a szükségletek kialakításában a kulturális értékek biztosítják a vágyak reális lehetőségei közé szorítását. A szükségletektől a döntéssig vezető folyamatba való beavatkozás további lehetőségeit is lehetne sorolni, azonban a lényeg talán így is egyértelmű. A kulturáltság, a kulturális javakkal való ellátottság – amelynek csak egyik forrása az iskolázottság – az a szubjektumból kiinduló forrás, amely adott szituációban a társadalmilag elvárt cselekvést (mint döntések sorozatát) a leginkább befolyásolja.⁸³

Összefoglalva: az értékháztartás elemzésünkben központi helyet foglal el, amelyen belül a szocio-kulturális értékek játsszák a leglényegesebb szabályozó szerepet. Gyakorlatilag az értékháztartásban mutatkozó zavarokban ragadhatók meg a deviancia feltételei szerzteágazó hálójának csomópontjai. Mindebből logikusan következik, hogy az egyénorientált megelőzésnek az értékháztartás optimális működését kell legfőbb elerendő célként kitűznie. Annál inkább, mert az értékrendszer egésze döntő hatást gyakorol az egyén szokásaira, ezen keresztül normarendszerére általában (moralitás), és a konkrét tettben megvalósuló döntésre vonatkoztatott norma érvényesítésére. Nemkülönb – mint azt még látni fogjuk – jelentős szabályozó szerepet tölt be az egyén általános és a konkrét cselekvésre vonatkoztatott, tehát szituációs-specifikus beállítódásában.

5. A kultúra, az erkölcs és a norma összefüggései

A kultúrával kapcsolatban korábban mondottakat azzal egészítem ki, hogy valamely rétegspecifikus kultúrába „beleszületés” hasonlóképpen hatást gyakorol az egyén felfogás- és gondolkodásmódjára, szokásaira stb., mint amilyen szerepet játszik a nemzeti kultúra a területéhez tartozó egyénekre. A kultúra ugyanis közvetlenül kapcsolódik a *létfelté-*

⁸³ Vö. Boas, F.: *Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott frások.* Gondolat Kiadó, 1975. 109. old.; Berkovics, Gy.: *Világváros határában.* Szépirodalmi Kiadó, 1976. 183. old.; Huszár, T.: *Erkölc és társadalom.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983. 343–344. old.

telekhez. „Az, hogy a társadalmi tudatban végbemenő ösztönös, vagy teoretikusan átdolgozott mozgások milyen típusú, a társadalmi haladás szempontjából mennyire progresszív tömegmozgások, aktivitási formák közvetlen vagy közvetett iniciálóiává válnak, nem magán a társadalmi tudaton múlik, hanem a társadalmi lét immanens szférájában rejlő történelmi lehetőségektől függ, és azoknak az objektív alternatíváknak a minőségében realizálódik, amelyek egyáltalán kitűzhetővé tesznek bizonyos progresszív célkitűzéseket, s lehetővé tehetik az elérésükre irányuló aktivitás kibontakozását.”⁸⁴ A *lét és tudat* viszonyának elemzése során Lukács György rámutat arra, hogy „a társadalmi lét – akármilyen is önmagában véve – valóban az egyes ember egyéni tudatától függetlenül létezik, vele szemben nagymértékben önállóan meghatározó és meghatározott dinamikája van.”⁸⁵

A *tudati* tartalom jól érzékelhetően az *erkölcsben* testesül meg, ugyanakkor a *viselkedési normákban*, illetve a normákon alapuló *viselkedési formákban* nyilvánul meg. Az erkölcsös viselkedés sohasem általánosan, hanem az azt tápláló és fenntartó környezetben értékelhető, azaz ahol az ilyen viselkedésnek az egyén számára értelme van, a vele szemben álló valós problémák fényében.⁸⁶

Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra is – s ez a téma szempontjából különösen lényeges –, hogy az egyén tudatiságának partikularizációja korántsem csak individuális, hanem osztály-, réteg-, csoport- és egyéb érdekeket állíthat szembe a társadalom totális érdekeivel, s ez az objektív szembekerülés a tudat sfkján a totalitással való kapcsolat illuzórikus formáinak tétélezésében is megnyilvánulhat.⁸⁷ Ezeknek az *érdekeknek* az eltérőségei alapján válik szét – mégpedig az osztály, réteg eltérő értékítélete alapján – a lényeges a lényegtelenről.⁸⁸ Éppen ezért az egyén *társadalmi szituációja*, ennek normái teremtik meg az emberi megismerés mozgásterületét is. Az egyén a maga átlagában nem lát túl eze-

⁸⁴ Murányi, M.: i. m. 1980. 18. old.

⁸⁵ Lukács, Gy.: Az esztétikum sajátossága I. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. (a) 202. old.

⁸⁶ Selznick, Ph.: Jogsociológia. In: Sajó, A. (szerk.) Jog és szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 65–81. old.

⁸⁷ Murányi, M.: i. m. 1980. 13. old.

⁸⁸ Heller, Á.: i. m. 1970. 56–57. old.

ken a normákon, illetve szokásokon még akkor sem, ha más típusú normák, szokások egyidejűleg léteznek, illetve keletkezöben vannak. Az az osztály, réteg, amelyhez az ember tartozik, általában jónak fogja átlagos tetteit tartani.⁸⁹

Más megközelítéssel ugyan, de lényegében ugyanerre hívja fel a figyelmet Heller Ágnes, amikor a koronként változó *szokásszabályokat* vizsgálja. A lényeges erkölcsi tartalom fontos sajátosságának tekinti, hogy egyrészt objektív érdekből ered, másrészt a társadalmi együttélés feltételeit teremti meg, harmadrészt – akár pozitív akár negatív formában de – befolyik az emberiség egyetemes fejlődésébe.

Az esetleges látszat ellenére le kell szögezmem, e fejtegetéssel nem kívánom azt állítani, mintha egy társadalmi réteg legfőbb jellemzője a kulturális kondicionáltság volna. Csupán azt szeretném kiemelni, hogy kriminológiai-kriminálpszociológiai vetületben kerül a kultúra az első helyre.

Mint említettem, az erkölcs a *viselkedési normákban* ölt testet. Sumner írja, hogy a viselkedési normákban benne foglalatik a helyes és a helytelen megkülönböztetése minden területen.⁹⁰

A normák természetesen nem egységesek: vannak *elvont és konkrét normák*. A konkrét normák élesen osztály-, illetve rétegjellegűek. Ugyanakkor az elvont normákról ezt nem lehet elmondani. Ezek az egyetemes erkölcsi fejlődés egyik kifejezői.⁹¹

Az osztály- és rétegerkölcs lényegi jellemzőinek egybevetése és az elvont normákkal való ütköztetése azért is fontos, mert enélkül a moralitás megmagyarázhatatlan.⁹² Ugyanakkor – Heller Ágnes véleménye szerint – egy adott osztálynak a jóról alkotott fogalma tartalmában mindig kifejezi az uralkodó osztály szokásait, normáit.⁹³

Nem kétséges, hogy vannak olyanok, akik szembekerülnek a saját osztályukban, rétegükben uralkodó erkölcsiséggel. Ez vagy úgy történ-

⁸⁹ Heller, Á.: i. m. 1970. 133. old.; László-Bencsik, S.: i. m. 1973. 35., 335. old.; Moldova, Gy.: Akit a mozdony füstje megcsapott... Szépirodalmi Kiadó. 1977. 119. old.

⁹⁰ Sumner, W. G.: Népszokások. Gondolat Kiadó. 1978. 527. old.

⁹¹ Heller, Á.: i. m. 1970. 146–147. old.

⁹² Heller, Á.: i. m. 1970. 213. old.

⁹³ Heller, Á.: i. m. 1970. 245. old.

het, hogy az egyén meghaladja saját osztálya, rétege erkölcsét, vagy úgy, hogy elmarad attól. Egy adott ember számára a „jó” fogalmát az fejezi ki, hogy mennyire képes ahhoz hasonulni, amilyen ő szeretne lenni.⁹⁴

König jól érzékelteti az *erkölcs és a jogi norma* közötti szoros kapcsolatot, amikor a szokásszerű viselkedést a normatív tevékenységgel veti egybe. A szokásszerű viselkedést öntudatlan tájékozódásnak nevezi az életben, amely – más normarendszerekkel ellentétben – még akkor sem hoz létre önmagából tudatot, ha egy szokás követésénél akadályok jelentkeznek, vagy ha a szokástól sok ember és rendszeresen eltér.⁹⁵ Mind az erkölcsi, mind a jogi norma bizonyos társadalmi integrációk feltéden, parancsérvényű követeléseit fejezi ki. Meghatározott magatartásokat írnak elő, illetve feltételeznek. Mindkettőben „nem megvalósult, hanem megvalósítandó magatartások összegeződnek elvont tipikusságukban.” A leglényegesebb eltérés a normasértés szankciójának jellegében van.⁹⁶

Murányi a *gyakorlati normák*ban látja a társadalmi tudat legfontosabb képződményeit. „Ezek az iratlan szabályok alakítják főként a közösségi magatartást, a közösségi tevékenységet. Természetük szerint lehetnek praktikus jellegűek, etikettszerűek és morálisak. Ez utóbbiak az adott partikularitásnak más partikularitásokhoz, illetve a partikularitás tagjainak egymáshoz való viszonyát szabályozzák.” Ezt lényegében azonosíthatjuk a *szokással*, amelyben viszont visszatükröződnek az életmódbeli, magatartásbeli normák terén kialakuló, rétegződésbeli különbségek.⁹⁷ Marx elemzése mutatott elsőként arra – a falopással összefüggésben –, hogy a szegénység szokásjogának milyen törvényrontó szerepe lehet. Tény, hogy számos olyan jogi bűn van, amelyet nem számítunk erkölcsi bűnnek és fordítva.⁹⁸

Megállapítható tehát, hogy a *jognak* vannak a társadalom túlnyomó többségének *gyakorlati normáival* egyező írott normái, míg egyes jogszabályok bizonyos rétegek, csoportok szokásokban megnyilvánuló nor-

⁹⁴ Heller, Á.: i. m. 1970. 240. old.

⁹⁵ König, R.: A jog a társadalmi normarendszerek összefüggésében. In: Sajó, A.: i. m. 1979. 261-288. old.

⁹⁶ Huszár, T.: i. m. 1983. 352., 362. old.

⁹⁷ Murányi, M.: 1980. 72., 90. old.

⁹⁸ Heller, Á.: i. m. 1970. 246. old.

máival ellenkeznek. Nyilvánvaló, hogy az előbbi a többség, hiszen különben – amint arra Lukács György rámutat – a jog nem lehetne az emberek mindennapi életében a társadalmi konfliktusok végigvitelének fontos eszköze. Eközben ugyanis a jog állandóan az ugyanezen tartalmakkal kapcsolatos, társadalmilag spontánul kialakult meggyőződésekre hivatkozik. A jogi szabályozás társadalmilag reális lehetőségét csak az hozza létre, hogy az ilyen konfliktusokat tömérdek egyén elkerülheti, mivel az egyedi emberek spontán törvények hatására – e hatás a szokás törvényeitől a morál törvényéig terjed – lemondanak olyan cselekvésekről, amelyek esetleg keresztezik a társadalmi reprodukciót. Jó példa erre a lopás, a csalás törvényi tényállása, amelyek csak azért működhetnek hatékonyan mint jogi kategóriák, mert a gyakorlat kivételes eseteire vonatkoznak. Ha mindenki lopna, gyakorlatilag alig volna lehetséges e cselekmény jogi szabályozása.⁹⁹

Lukács György hívja fel a figyelmet az erkölcsi és jogi normák *nemzetenkénti eltérő* voltának egyik fontos eredetére. „Történelmileg bizonyára nem volna túl nehéz kimutatni – írja –, hogy sok elkülönülést, amelyet a jogrendszerek egyre növekvő számban mutatnak fel (magától értetődően nem valamennyit), a nép etikai nézeteinek társadalmi nyomása erőszakolt rá a törvényhozásra.” Ezt azzal támasztja alá, hogy míg a tiszta „szándékética” (moralitás) a tettek következményeit kiküszöböli a morális megítélésből, a jogi megítélés eredetileg tisztán a tettet és következményeit tartotta szem előtt. Az a tény, hogy a szándék mozzanatait növekvő mértékben vesszük fel a törvényekbe, a jogászai kauzalitásba stb., legalábbis részben bizonyára a jog etikai befolyásának rubrikájába tartozik.¹⁰⁰

A *jogi és a más*, társadalmi, erkölcsi *normák* (amely utóbbiak bizonyos viselkedések megítélésének alapjait képezik) egymással összefüggnek, ezen összefüggések *eredetének elemzése* elengedhetetlenül fontosnak látszik ahhoz, hogy az egyes ember viselkedését valójában megérthessük. Szabó András ezt úgy fejezi ki, hogy a büntetőjogi normák társadalmi előzményeit elemezve és a jogi norma társadalmi tartalmát ekként meg-

⁹⁹ Lukács Gy.: *Az esztétikum sajátossága* II. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. (b) 485–486. old.

¹⁰⁰ Lukács Gy.: i. m. 1965. (b) 198–199. old.

ragadva a jognak a valóság viszonyaihoz kapcsolódó működéséhez tudjuk a jogsértések jelenségeit is kapcsolni. Másként kifejezve ezt azt jelenti, hogy a bűnözés jelenségének társadalmi determináltsága azokban a viszonyokban keresendő és kereshető, amelyek magát a normát szűkítik, létrehozzák és működtetik.¹⁰¹

Mint tudjuk, a büntetőjog általában a társadalmilag nem kívánt, de lehetséges viselkedési módot tilalmazza. Tény viszont, hogy – legalábbis az osztálytársadalmakban, s így a miénkben is – az adott társadalmi-gazdasági rend uralkodó osztálya tilalmaz bizonyos magatartásmódokat.¹⁰² Ebből következik: a jogi norma erkölcsi háttere lehet, hogy valóban az egész társadalom túlnyomó többségének erkölcsi normarendszerével megegyezik, de az is lehet, hogy nem.

Nem fogadhatom el minden fenntartás nélkül az olyan megállapítást, amely szerint egyrészt „elméletileg ... csak azt tekinthetjük büntettnek és bűnözésnek, amit a társadalom gyakorlatilag annak nyilvánít a maga gyakorlatában”, másrészt azt a gondolatot, amely szerint a bűnözés viszonyteremtő hatása mások mellett abban is megmutatkozik, hogy kialakítja a bűnözés értékelésére vonatkozó társadalmi tudatot.¹⁰³

A megállapítások az esetek túlnyomó többségére feltétlenül igazak. Ezek azok az esetek, amikor egyrészt az erkölcsi és a jogi normák társadalmi szinten szinkronban vannak, másrészt amikor a bűnözés adott, konkrét formájával kapcsolatban az elmarasztaló erkölcsi megítélés társadalmi szinten egységes. Ne feledjük azonban, hogy ezeket a ha ... akkor kapcsolatokat téves volna a priori elfogadni, anélkül, hogy a hatalom gyakorlói és a társadalom többi rétegei vonatkozásában is vizsgál-nánk.

König – a polgári társadalom intézményesítési mechanizmusát elemezve – felteszi a kérdést: vajon a jogi normák rendszerének és alkalmazásuknak tudományos kidolgozása nem igazodik-e a társadalom meghatározott rétegeinek érdekeihez? Marxnak a jog és az ural-

¹⁰¹ Szabó, A.: *Bűnözés, ember, társadalom*. Doktori értekezés. Budapest, 1977. 58. old. Lásd még erről: Vigh, J.: *Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában*. Akadémiai Kiadó, 1980. 257. old.; Varga, Cs.: *A jog helye Lukács György világképében*. Magvető Kiadó, 1981. 125. old.

¹⁰² Szabó, A.: i. m. 1979. 318. old.

¹⁰³ Szabó, A.: i. m. 1979. 348., 354. old.

kode osztály kapcsolatában végrehajtott, jól ismert elemzéséből kiindulva állapítja meg: az ember lehet formálisan szabad anélkül, hogy materiálisan szabad volna. S ha ez igaz, felmerül a következő kérdés: hogyan kell értékelni azokat az egyoldalú értékeket, amelyek adott jogrendszerben és adott jogi gyakorlatban megfigyelhetők? A törvény előtti *formális egyenlőséggel* *materiális egyenlőtlenség áll szemben.*¹⁰⁴

A szocialista országokban éppen ennek a marxi gondolatnak az empirikus vizsgálata nem történt meg. Az elvi és a gyakorlati lehetőségek viszonyával még nem foglalkoztunk kellő mélységben. Igaz Szabó András idevonatkozó megállapítása, amely szerint a kriminológia és a büntető jogtudomány mindaddig túlzottan magatartásközpontú volt: a bűnöző magatartás magyarázatát kereste, adottnak véve a jogi diszkriminálás normáit, de nem terjedt ki annak az institucionalizálódási folyamatnak a vizsgálódására, amely a diszkriminálás indoka és kritériuma, nem elemezte kielégítően a büntetőjogi tilalmak természetét.¹⁰⁵ Igaza van abban is, hogy „minden olyan kriminológiai kísérletnek, amely szemérmes módon ilyen vagy olyan érvekkel tagadni próbálja, hogy a bűnözés a szocialista rendszerben társadalmilag kondicionált, először azt kellene kimutatnia, hogy jogi tilalmak értelmetlenek, nem evilági, hanem metafizikusan történelmietlen és örök magatartásformák ellen irányulnak.” Ugyanő mutatja be azt is – korábban épp ennek összetevőit, összefüggéseit kíséreltem meg összeállítani –, hogy a bűnelkövetés miként jelent egyszerre szükségletkielégítést és problémamegoldást.¹⁰⁶ Hiszen a szóbeli bántás vagy a kiirtási számlarendezés ideiglenes vagy végleges problémamegoldás.¹⁰⁷ Az pedig aligha lehet vitás, hogy mind a szükségletkielégítés, mind a problémamegoldás módjai nem egyszerűsíthetők le egyéni szintre. Jól tudjuk, hogy nemzetenként, kultúránként, de – és számunkra ez igen lényeges – az eltérő kultúrájú társadalmi rétegek is másként „rendezik” számláikat. Ez arra vezethető vissza – mint arra Szabó András Engels munkásságának elemzése alapján utal –, hogy egyrészt az ember rendelkezik a szükségletkielégítés eszközeinek, módjának, alternatíváinak meg-

¹⁰⁴ *König, R.*: i. m. 1979.

¹⁰⁵ *Szabó, A.*: i. m. 1977. 63. old.

¹⁰⁶ *Szabó, A.*: i. m. 1979. 318. és köv. old.

¹⁰⁷ *Szabó, A.*: i. m. 1977. 117. old.

választási képességeivel. Másrészt azonban az, hogy a szociálisan szerzett és elsajátított képességgel az alternatívák közül hogyan választhat, nagymértékben függ a ténylegesen rendelkezésre álló alternatíváktól, a társadalmilag adott, hozzáférhető eszközöktől.¹⁰⁸ Az alternatívák, lehetőségek pedig az egyes társadalmi rétegek esetében jelentős mértékben eltérnek. Ehhez járul a sok szempontból a létviszonyokkal, de a tudat belső szerkezetével összefüggő egyenlőtlenség-tudat differenciáltsága.¹⁰⁹

Jogos tehát az az észrevétel, hogy mivel a kriminálszociológiai megközelítésű elemzés alkalmával az egyén csak mint valamely osztály, réteg tagja értékelhető, szembeűnő, hogy a marxista kriminológia az eddigiek során mennyire figyelmen kívül hagyta ezt a rendkívül fontos és a marxizmus lelkét adó kategóriát.¹¹⁰

Erre egyébként a szovjet jogszociológusok is felhívták a figyelmet. Kazimircsuk szögezi le, hogy ma még idő előtti lenne, ha az állam és a jog természetének elemzése során eltekintenénk attól, hogy a társadalom közösségi életében a szociális és osztálykülönbségeknek meghatározó és vezető jelentősége van.¹¹¹ Elegendő csak egyetlen példára utalni. A baráti kapcsolatok területén (amely mind a szokásnormák, mind az ezzel kétségtelenül összefüggő bünelkövetés szempontjából kiemelkedő jelentőségű) határozott választóvonal húzódik a munkásság és az értelmiség között.¹¹²

Ádám György a személyiség „programjának” determináló tényezőit

¹⁰⁸ Szabó, A.: i. m. 1977. 326. old.

¹⁰⁹ Kolosi, T.-Papp, Zs.-Gombár, Cs.-Pál, L.-Bara, J.: A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. 2. kötet: Rétegződés, mobilitás, esélyegyenlőtlenség. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. Budapest, 1979. 297-374. old.

¹¹⁰ Szabó, A.: i. m. 1977. 199-200. old.

¹¹¹ Kazimircsuk, V. P.: A jog mint a társadalmi kontroll eszköze. In: Sajó, A.: i. m. 1979. 115-121. old.

¹¹² Kovács, F.-Akszentievics, Gy-Böhm, A.-Kolosi, T.-Módra, L.-Simó, T.: Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus feléértésének jelen szakaszában. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. 1. kötet: Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. Budapest, 1979. 253-349. old.; Orbán, S.: A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In: Társadalmi struktúránk fejlődése 1. kötet, i. m. 1979. 57-116. old.

elemezve a fogamzáskor kapott genetikai program mellett azokat a társadalmi viszonyokat tartja a legdőntőbbnek, amelyekbe az egyén beleszületett és amelyek között él.¹¹³ Szabó András ehhez hozzáteszi, hogy minél dinamikusabb a társadalom, minél véletlenszerűbb tehát az egyén viszonya ahhoz a közeghez, amelybe beleszületett, annál kevésbé befejezett a felnőtté válással a világ elsajátítása. Baráti kört, munkahelyet, családot választ magának, s elsajátítja szűkebb világa készségeit, szokásait, normáit, orientáló értékeit. Osztályba sorolása azonban dologi hatalomként áll vele szemben és nem függ választásától.¹¹⁴

Éppen ezért kell a társadalmi és egyéni szint mellett fokozott figyelmet fordítanunk a rétegszintre. (Az antagonisztikus osztályellentétek felszámolása utáni szocialista társadalmak szociológiai kutatásainak homlokterébe az osztályproblémák helyett a rétegnormák kerülnek.) Murányi utal arra, hogy a társadalmi tudat (amely értékalkotásban, értékítéletben is megnyilvánulhat) az egyedek, csoportok közötti különbségek kifejeződése. Ugyanakkor mind az igaz, mind a hamis tudatban jól kimutathatók a *szokások, hagyományok* rendszere. A megállapítás az iménti mindhárom szintre egyaránt érvényes.

Mivel tehát nem kétségesen léteznek rétegszokások, rétegnormák, a különböző életmódot folytatók csoportjainak tudata szükségszerűen ezeknek a különbségeknek a kialakulásával kölcsönhatásos viszonyban fejlődik.

Az egyes társadalmi rétegeknek azonban nemcsak szokásaik, de *érdekeik* is eltérőek. Ezek részint tevékenységüket, szükséglet- és problémamegoldási módjaikat meghatározzák – részint – ez sem lebecsülendő – partikuláris érdekeiket tágabb közösségek vagy éppenséggel az egész társadalom „közös” véleményeként igyekeznek feltüntetni.¹¹⁵ Ez a kriminológia és a büntető jogszociológia számára akár a jogi normaalkotás, akár a normakövetés elemzésekor fontos szempont.

¹¹³ Ádám, Gy.: Az emberi magatartás meghatározottsága, a választás és a felelősség. Magyar Filozófiai Szemle 1979/1-2. 39-51. old.

¹¹⁴ Szabó, A.: i. m. 1977. 237-238. old.

¹¹⁵ Vö.: Murányi, M.: i. m. 1980. 21., 30., 62., 68. old.